

بررسی جایگاه آل بابویه در فهرست‌ها؛ از نجاشی تا منتجب‌الدین^۱

سید محسن موسوی*

چکیده

آل بابویه از جمله مهم‌ترین و اثرگذارترین خاندان‌های علمی ایرانی در تاریخ تشیع است. این خاندان آثار ارزشمندی در علوم مختلف اسلامی از جمله حدیث، فقه، رجال، تفسیر و... به رشته نگارش درآورده‌اند. بازشناسی دانشمندان این خاندان، در روشن‌سازی فضای علمی قرن‌های سوم تا ششم هجری و نیز تاریخ علم و تاریخ حدیث، نقشی بی‌بدیل خواهد داشت. مهم‌ترین منابع برای دستیابی به اطلاعات مربوط به دانشمندان این خاندان، کتاب‌های رجال، فهرست و تراجم است. در این نوشتار میزان و چگونگی داده‌های کتاب‌های فهرست از *فهرست نجاشی تا فهرست منتجب‌الدین بابویه*، بررسی می‌شود. این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای به سامان رسیده است، نشان می‌دهد فهرست‌های پیش از منتجب‌الدین، حتی فهرست هم‌عصر او - معالم العلماء - تعداد اندکی از دانشیان آل بابویه را شناسانده‌اند و نیز این که *فهرست منتجب‌الدین* در معرفی دانشمندان خاندان بابویه پس از عصر شیخ طوسی، نقشی مهم داشته است.

کلیدواژه‌ها: شیخ صدوق، خاندان علمی، بیوتات حدیثی، تراجم، دانش رجال.

۱. این نگاشته، همسو با فعالیت‌های علمی مرکز تخصصی حدیث منتشر می‌شود.
* استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه مازندران (m.musavi@umz.ac.ir).

مقدمه

از جمله عوامل نقش‌آفرین در تاریخ شیعه، وجود خاندان‌های علمی در سرزمین‌های اسلامی است. هنگامی که به تاریخ می‌نگریم از زمان غیبت صغرا و حتی پیش از آن، در زمان حضور اهل بیت علیهم‌السلام اثرگذاری خاندان‌های علمی را در پیشبرد اهداف شیعه مشاهده می‌کنیم؛ برای نمونه، خانواده زرارة بن اعین و خاندان بنی فضال که بسیاری معتقدند همه مردان نامی این خانواده راویان ثقات بودند. همچنین خاندان اشعری که پایه‌گذار جامعه علمی در قم مقدسه بودند.

وجود بیوت شیعی اصیل در قم و ری - که اهل آن نسل در نسل از علمای دین بودند - یکی از زمینه‌های بروز تشیع و بعدها غلبه آن در این شهرها بوده است. آل بابویه از بارزترین بیوتات علمی در ایجاد و رشد حرکت فکری شیعی در مدرسه قم و سپس در ری به شمار می‌رفت.

خاندان بابویه قمی، بیش از سیصد سال در مرکز ایران به فعالیت علمی و فرهنگی اشتغال داشتند و دانشمندانی نامور از آن برخاسته‌اند. با مراجعه به کتاب‌های فهرست، رجال، تراجم و... روشن می‌شود که بخش درخور توجهی از افراد این خاندان از دانش پژوهان، حدیث پژوهان و فقیهان سرشناس شیعه بوده‌اند و خدماتی شایسته انجام داده‌اند و آثاری ارزشمند از خود بر جای گذاشته‌اند.

در متونی که به معرفی خاندان بابویه می‌پردازند، از افرادی که در صحنه علم نقشی نداشتند، کمتر سخنی به میان می‌آید؛ اشخاصی مانند حسن بن علی بن حسین بابویه، برادر صدوق که عابدی درستکار و فرزند میانی علی بن بابویه به شمار می‌آید^۱ یا محمد بن موسی بن بابویه، عموی صدوق اول و پدر همسرش بود.^۲ اما دانشیان این خانواده در کتاب‌های رجال و فهرست و تراجم، برای خود جایگاهی فراهم آورده‌اند.

درباره خاندان بابویه، کتاب‌ها و رساله‌هایی به نگارش درآمده که مهم‌ترین آنها، کتاب *فهرست آل بابویه و علماء البحرین* نوشته شیخ سلیمان ماحوزی البحرانی (۱۰۷۵-۱۱۲۱ق)، مشتمل بر سه رساله است: *فهرست آل بابویه*، *رسالة فی علماء البحرین* و *جواهر البحرین فی*

۱. الغیة للطوسی، ص ۳۰۹.

۲. همان، ص ۳۰۸.

علماء البحرین.^۱

بیشتر دانشیان خاندان بابویه، محدّث و راوی حدیث بودند. افزون بر آثار حدیثی بسیاری که از آنان برجای مانده، نام افراد این خانواده زینت بخش بسیاری از اسناد حدیثی است؛ به گونه‌ای که روایت فرزندان این خاندان از پدران شان از مصادیق روایت ابناء از آباء به شمار می‌آید. در کتب درایت الحدیث، روایت آل بابویه به عنوان مثالی برای «روایة الابناء عن ستة من الآباء» ذکر می‌شود.^۲

در شرح حال برخی از عالمان این خاندان مانند شیخ سعد بن حسن بن حسین بن بابویه، شیخ شیرزاد بن محمد بن محمد بن بابویه، شیخ مختار بن محمد بن مختار بن بابویه، ابوالمفاخر هبة الله بن حسن بن حسین بن بابویه و... مطلب اندکی موجود است. بی‌تردید نام و شرح حال بسیاری از آنان نیز در گذر روزگار از میان رفته است.

نخستین فرد از این خاندان - که به شهرتی وافر رسیده - صدوق اول، علی بن بابویه است. پیش از او و در نیاکانش کسی را به دانشوری نمی‌شناسیم. حتی درباره نام و نشان آنها نیز اطلاع اندکی در دست است. سید محمد علی ابطحی در *تهذیب المقال* می‌گوید:

تاکنون به ترجمه‌ای از بابویه و فرزندش موسی و نوه‌هایش حسین و محمد و نیز حسن بن محمد بن موسی دست نیافته‌ایم.^۳

افندی در *ریاض العلماء* گفته است:

بدان که بابویه جدّ اعلای ایشان است و میان موسی و بابویه اسامی بسیار دیگری وجود دارد. این سخن را استاد من در سندشناسی گفته است، ولی من تاکنون به این اسامی دست نیافته‌ام.^۴

در شماره افراد دانشی این خاندان اختلافات زیادی وجود دارد. محققان کتاب *الهدایة فی الاصول والفروع* در مقدمه کتاب، در بخشی که با عنوان «اعلام بیته» نام‌گذاری کرده‌اند، تعداد نوزده تن را در شمار دانشیان خاندان بابویه برشمرده‌اند و افرادی مانند حسن بن علی بن بابویه، برادر زاهد شیخ صدوق را در شمار این افراد نیآورده‌اند. آنان در ادامه گفته‌اند که

۱. مستدرکات اعیان الشیعة، ج ۲، ص ۱۸۶.

۲. الرعاية فی علم الدرایة، ص ۳۶۲.

۳. تهذیب المقال فی تنقیح کتاب رجال النجاشی، ج ۲، ص ۳۹۴، رقم ۵۴۹.

۴. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۷۲.

در پایان این فهرست، ضمیمه‌ای از نام منتسبان به خاندان بابویه را می‌آوریم. این پژوهشگران در انتساب این افراد به بیت علمی بابویه تردید دارند. در این ضمیمه نام سه تن از دانشوران آمده است.^۱ استاد نفیسی در این باره می‌نویسد:

اما خاندان صدوق و فرزندان موسی بن بابویه قمی، آن‌چه تاکنون بر من معلوم شده است، ۲۸ تن از ایشان در تاریخ معروف‌اند و این خاندان از آغاز قرن چهارم تا پایان قرن ششم در ایران نام‌بردار بوده‌اند. نتایجی که تاکنون از این تتبع‌ها به دست آمده است که درباره پانزده تن از دانشمندان این خانواده می‌آورم.^۲

میرزا عبدالله افندی در *ریاض العلماء* نیز نام و ترجمه نوزده نفر از آل بابویه را آورده است. در این نوشته برآنیم به بررسی وضعیت دانشمندان آل بابویه در فهرست‌ها پردازیم. برای دستیابی به این مهم، فهرست‌ها را در دو دسته قرار داده و بررسی می‌کنیم؛ دسته اول فهرست‌های قرن پنجم و دسته دوم فهرست‌های قرن ششم.

الف) فهرست‌های قرن پنجم

سه فهرست از چند فهرستی که مورد بررسی قرار می‌گیرد، مربوط به قرن پنجم هجری است: *فهرست نجاشی*، *فهرست طوسی* و *فهرست ابن‌الندیم*.

ابوالفرج محمد بغدادی معروف به ابن‌الندیم (م ۴۳۸ ق) در *فهرست* خود، نام ابن بابویه را آورده و در ذیل آن می‌گوید:

اسمش علی بن حسین بن موسی قمی است. او از فقهای شیعه و ثقات ایشان است. به خط فرزندش ابوجعفر محمد بن علی، بر پشت کتابی خواندم. به فلانی پسر فلانی کتاب‌های پدرم را که دویست عنوان است و کتاب‌های خودم را که هجده کتاب است، اجازه دادم.^۳

ملاحظه می‌شود که ذیل نام پدر، اطلاعاتی از پسر هم ارائه می‌دهد. آن‌گاه در همان صفحه عنوان دیگری دارد؛ او می‌گوید:

ابوجعفر محمد بن علی، له من الکتب کتاب *الهدایة*.^۴

۱. *الهدایة فی الاصول والفروع*، ص ۴۵.

۲. *مصادقة الاخوان*، ص ۱۴.

۳. *الفهرست* (ابن‌الندیم)، ص ۲۴۶.

۴. همان.

او به همین مقدار از اطلاعات درباره نویسنده‌گان و کتاب‌های خاندان بابویه بسنده می‌کند. شگفت است که از مجموعه کتاب‌های شیخ صدوق، وی تنها از *الهدایة* نام می‌برد. برخی به استناد گزارش ابن ندیم از یک نسخه، کتاب‌های ابن بابویه را دویست عنوان دانسته‌اند. برخی نویسندگان و محققان در درستی این متن تردید کرده‌اند؛ به این صورت که جای شمارگان کتاب‌های صدوق با پدرش جابه‌جا شده و تعداد کتاب‌های ابن بابویه هجده تا است که با گزارش فهرست‌ها و کتاب‌های رجال موافق است و دویست عنوان، تعداد کتاب‌های شیخ صدوق تا زمان نگارش این اجازه‌نامه است.

شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) در *الفهرست* خود، در شماره‌های ۱۵، ۵۲، ۵۹، ۱۰۱، ۲۰۴، ۲۹۴ و... طریق‌های روایی خود را به راویان مختلف بیان می‌دارد. در این طرق روایی، نام ابوجعفر محمد بابویه وجود دارد. همچنین در شماره‌های ۸۷، ۲۶۹، ۳۰۰، ۳۱۶، ۶۱۱ و... اطلاعاتی رجالی و کتاب‌شناسی از شیخ صدوق ارائه می‌دهد.

شیخ طوسی در شماره ۳۹۲ می‌گوید:

علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی - رضی الله عنه - کان فقیهاً جلیلاً ثقة. وله کتب کثیرة منها کتاب التوحید و...^۱

آن‌گاه بیست عنوان کتاب او را نام برده و سپس طریق روایی خود به او را بیان می‌دارد. شیخ طوسی در شماره ۷۱۰، شیخ صدوق را معرفی کرده و گفته است:

محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی جلیل القدر، یکنی اباجعفر، کان جلیلاً، حافظاً للأحادیث، بصیراً بالرجال، ناقداً للأخبار، لم یرقی القمیین مثله فی حفظه و کثرة علمه.^۲

آن‌گاه می‌گوید:

او نزدیک به سیصد عنوان کتاب دارد و فهرست کتاب‌های او معروف است. من نام کتاب‌هایی را ذکر می‌کنم که نام آنها نزد من حاضر است.^۳

شیخ طوسی از بیش از دویست عنوان کتاب نام می‌برد. البته او در کتاب *الرجال* خود، افزون بر دو نفر پیش گفته، در باب «من لم یرو عن احد من الائمة» در شماره ۶۰۹۳ فرزند

۱. *الفهرست* (طوسی)، ص ۱۵۷.

۲. همان، ص ۲۳۷.

۳. همان.

دیگر ابن بابویه را ترجمه کرده است:

الحسین بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه، کثیر الروایة، یروی عن جماعة وعن أبيه وعن أخيه محمد بن علی، ثقة.^۱

نکته قابل تأمل این که به رغم وجود چند تألیف از حسین بن علی بن بابویه، ولی شیخ طوسی در *الفهرست* از او نام نبرده و در *رجال* خود نیز برای او کتابی ذکر نکرده است. او در شماره ۶۱۹۱، علی بن بابویه^۲ و در شماره ۶۲۷۵، محمد بن علی بن بابویه را ترجمه کرده است.^۳ همچنین شیخ طوسی در باب «من لم یرو عن احد من الأئمه»، نام ابوعبدالله حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه آورده و گفته است: «کان فقیهاً عالماً». از دایی اش علی بن بابویه و از محمد بن حسن بن ولید و علی بن محمد ماجیلویه و دیگران روایت می‌کند و افرادی چون جعفر بن علی بن احمد قمی و محمد بن احمد بن سنان و محمد بن علی ملبیه از او نقل روایت می‌کنند.^۴

این توضیحات در یکی از نسخه‌های *رجال* شیخ آمده است. طوسی در این کتاب، مانند کتاب *الفهرست* اطلاعات پراکنده دیگری را از شیخ صدوق ارائه می‌کند.

در نجاشی کتاب *رجال* خود - که در واقع فهرست اسامی نویسندگان شیعی است - در شماره ۱۶۳ ترجمه حسین بن علی بن بابویه را آورده و کتاب‌های او را نام برده است.^۵ وی در شماره ۶۸۴ علی بن بابویه القمی را شناسانده و نام کتاب‌هایش را که به بیست عنوان می‌رسد، آورده است. متن نجاشی در معرفی علی بن بابویه طولانی‌ترین و کامل‌ترین متن در فهرست‌های موجود است.^۶ او در شماره ۱۰۴۹ شیخ صدوق، ابوجعفر بابویه را معرفی کرده و فهرست بیشتر کتاب‌های او را ارائه کرده است.^۷

از دیگر کسانی که نجاشی از آل بابویه نام می‌برد، ابوعبدالله الحسین بن الحسن بن الحسین بن علی بن بابویه است. آقای ابطحی به وجود نام حسین بن حسن بن حسین در

۱. *رجال الطوسی*، ص ۴۲۳.

۲. همان، ص ۴۲۲.

۳. همان، ص ۴۳۹.

۴. همان، ص ۴۲۵، رقم ۶۱۱۲.

۵. همان، ص ۶۸.

۶. همان، ص ۲۶۱.

۷. همان، ص ۳۸۹.

رجال نجاشی توجه کرده است. این در حالی است که وی در این کتاب به صورت مستقل ترجمه نشده است؛ یکی در ضمن ترجمه ربیع بن عبدالله بن الجارود^۱ که می‌گوید:
ذکر ابو عبدالله الحسین بن الحسن بن بابویه کتاب الراهب والراهبة، روایة محمد بن الحسن ....

و دیگری در ضمن ترجمه طاهر بن حاتم:^۲

له کتاب ذکره الحسین بن الحسن قال حدثنا خالی الحسین بن الحسن ...^۳

شیخ نجاشی نیز در میان اطلاعات رجالی اش، از شیخ صدوق ابو جعفر بابویه، اطلاعاتی پراکنده نقل کرده است.

ب) فهرست‌های قرن ششم

در قرن ششم، دو فهرست معالم العلماء و منتخب الدین به نگارش درآمده است. این دو کتاب در زمانی نزدیک به هم و انگیزه‌ای مشابه به نگارش درآمده‌اند. هم این شهر آشوب و هم منتخب الدین در فهرست خود نوشته‌اند که پس از الفهرست شیخ طوسی تا زمان نگارش فهرست شان، هیچ فهرست دیگری نوشته نشده است. هر دوی آنان با انگیزه تکمیل الفهرست شیخ طوسی پا به این عرصه نهاده‌اند.

یکم. معالم العلماء ابن شهر آشوب

نام کتاب ابن شهر آشوب، معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و أسماء المصنفین منهم قدیماً و حدیثاً است. مؤلف خود در مقدمه، کتابش را چنین نامیده است. ابن شهر آشوب در مقدمه می‌افزاید که این کتاب، تکمله کتاب الفهرست شیخ طوسی است و او اضافات و فوایدی بر آن افزوده است؛ به گونه‌ای که آن اضافات به حدود ششصد مورد رسیده است؛ همچنان که وی به آن چه در الفهرست حذف شده، اشاره می‌کند. او پس از پایان یافتن بیان ترجمه شدگان در ابواب و فصول مختلف، در پایان فصلی به نام «فصل فیما جهل مصنفه» (فصلی در کتاب‌هایی که مؤلفانش را نمی‌شناسیم) و سپس بابی با عنوان «باب فی بعض

۱. همان، ص ۱۶۶، رقم ۴۴۱.

۲. همان، ص ۲۰۸، رقم ۵۵۱.

۳. تهذیب المقال فی تنقیح کتاب رجال النجاشی، ج ۲، ص ۳۹۳.

شعراء أهل البيت» دارد.^۱

سید محمدصادق آل بحر العلوم در مقدمه‌ای که بر این کتاب نگاشته، می‌نویسد:

این کتاب اولین بار در تهران در ۱۴۱ صفحه به چاپ رسیده که شامل ۹۹۰ مورد ترجمه‌ی علما و تالیفات آنهاست و عباس اقبال آن را تحقیق کرده و تعلیقه‌هایی بدان افزوده است.

او همچنین می‌افزاید:

کتابی که خود آن را تحقیق کرده با نسخه‌ای صحیح‌تر از نسخه‌ی اقبال مقابله شده که حاوی ۳۱ مورد ترجمه بیشتر از نسخه اقبال است. در *معالم العلماء* با این که اشاره‌ای به اصل و تصنیف بزرگان شده، ۱۰۲۱ نفر را معرفی کرده که نزدیک به دو برابر آن چه که در *فهرست منتجب الدین* آمده می‌باشد.

علامه سید محمدصادق آل بحر العلوم، در مقدمه‌ی *معالم العلماء* چنین می‌نگارد:

منتجب الدین علی بن ابی‌القاسم القمی که کتاب او، *اسماء مشایخ الشیعة و مصنفیهم* نام دارد و او این کتاب را به امر عزالدین یحیی بن ابی‌الفضل محمد الشریف المرتضی - نقیب قم و ری و آبه - به رشته‌ی تحریر در آورده است؛ چون این عزالدین یحیی به شرحی که در تواریخ معتبره مذکور افتاده، در سال ۵۹۲ به دست علاء الدین تکشی خوارزمشاه به قتل رسیده. پس معلوم می‌شود که تاریخ تألیف *فهرست منتجب الدین* مقدم بر سال ۵۹۲ است و چون مؤلف آن قطب‌الدین راوندی معروف را که به سال ۵۷۳ فوت کرده به صیغه‌ی «رحمه الله» دعا می‌کند، معلوم می‌شود که تألیف این کتاب بین سنوات ۵۷۳-۵۹۲ اتفاق افتاده است و قریب به یقین است که منتجب‌الدین در موقع تألیف *فهرست* خود از *معالم العلماء* ابن شهرآشوب اطلاعی به دست نیاورده بوده؛ چه صریحاً می‌نویسد که عزالدین یحیی به او می‌گفته است که بعد از شیخ طوسی کتابی در این موضوع تصنیف نشده است و یا آن‌که در موقع تألیف این کتاب هنوز ابن شهرآشوب کتاب خود را به رشته‌ی نگارش نیاورده بود.^۲

در کتاب *معالم العلماء* ابن شهرآشوب فقط از دو شخصیت علمی از خاندان علمی بابویه اشاره شده است. نخست در شماره ۴۳۹ که از علی بن بابویه نام برده و آثار او را برشمرده است:

۱. *معالم العلماء*، ص ۳۸.

۲. همان، ص ۲۹.

علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی من کتبه کتاب الوضوء الصلاة الجنائز الامامة و
التبصرة من الحيرة ....

او در این متن، تعداد بیست عنوان کتاب را برشمرده است. جالب است که در کتب چاپی
نام پدر او الحسن آمده که نادرست است.^۱

دیگری در شماره ۷۴۶ که ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه معروف به شیخ صدوق را
تنها با یک وصف ستوده و سپس فهرستی از آثار او را ارائه داده است:

ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه مبارز القمیین له نحو ثلاثمائة مصنف
منها کتاب دعائم الاعتقاد، المقنع، المرشد، الفضائل، الزهد لكل واحد من الائمة عليه السلام
المواعظ والحکم ....^۲

همچنین ابن شهر آشوب یک نظر از نظریات رجالی شیخ صدوق و استادش ابن الولید را
در ترجمه زید النرسی و زید الزراد در شماره های ۳۳۸ و ۳۳۹ درج کرده است. او می گوید:

لهما اصلان لم يروهما ابن بابويه ولا ابن الوليد بل طعنا عليهما.^۳

ناگفته نماند که ابن شهر آشوب در آثار دیگرش به ویژه در المناقب، از آثار شیخ
صدوق بهره های فراوان برده و در آغاز کتاب شریف مناقب آل ابی طالب - که به
معرفی اسناد و طریق های روایی خود پرداخته - به طریق روایی خود تا شیخ صدوق،
تصریح کرده و می گوید:

واما أسانيد كتب أبي جعفر بن بابويه عن محمد وعلی ابني علی بن عبدالصمد عن أبيهما
عن أبي البركات علی بن الحسين الحسيني الخوزي عنه وكذلك من روايات أبي جعفر
الطوسي.^۴

دوم. فهرست منتخب الدین

فهرست منتخب الدین نیز یکی از منابع مهم و با ارزش رجال، فهرست و تراجم شیعه به
شمار می رود که از قرن ششم تا کنون مورد استفاده بزرگان علمی ما بوده است.^۵

۱. همان، ص ۱۰۰.

۲. همان، ص ۱۴۶.

۳. همان، ص ۸۶.

۴. مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۱۳.

۵. محدث بزرگ شیخ حژ عاملی در نگارش کتاب *امل الامل*، از این کتاب بهره فراوان برده و تراجم آن را به طور کامل در کتابش
آورده است. علامه مجلسی احتمالاً به سبب کمبود نسخه های این کتاب، این فهرست را بدون کم و کاست از آغاز تا پایان

کتابی که منتجب‌الدین بابویه به نگارش درآورده است، به *فهرست منتجب‌الدین و الفهرست* شهرت یافته است؛ ولی نام دقیق آن - چنان که خود در مقدمه‌اش اشاره می‌کند - *أسماء مشایخ الشيعة و مصنفیهم* است. برخی از دانشیان نیز عنوان کتاب را با قید توضیحی پس از عبارت «أسماء مشایخ الشيعة و مصنفیهم الذین تأخر زمانهم عن زمان الشيخ ابی جعفر الطوسی علیه السلام و عاصروه» می‌آورند.^۱ در هر صورت موضوع کتاب، نام و ترجمه مشایخ و نویسندگانی شیعه پس از عصر شیخ طوسی است؛ اگرچه در مواردی از این اصل تخلف کرده و هم‌عصران یا افرادی پیش از عصر شیخ طوسی را نیز معرفی نموده است. همچنین افرادی را معرفی کرده، ولی بنابر وظیفه فهرست‌ها، کتابی برای‌شان ذکر نکرده است.

از مجموعه ۵۴۴ نفری که منتجب‌الدین نام آنها را در این فهرست ذکر کرده و ترجمه‌ای از ایشان بیان نموده، ۱۳ نفرشان از آل بابویه هستند.^۲ برخی از آنان را فقط اسم برده، برخی را مدح یا توثیق کرده و درباره بعضی از آنان چند سطر اطلاعات ارائه کرده است. البته گاه در ضمن معرفی افرادی دیگر، اطلاعاتی را ارائه کرده که به شناخت بهتر برخی از نام‌برندگان آل بابویه یاری می‌رساند.

بیشتر کسانی که منتجب‌الدین از آنان نام برده و معرفی کرده است، جز در موارد اندک در جایی دیگر معرفی نشده‌اند. اینک به شناسایی اجمالی این افراد می‌پردازیم.

۱ و ۲. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن الحسن بن الحسین بن علی بن بابویه و ابوطالب اسحاق بن محمد بن الحسن بن الحسین بن علی بن بابویه قمی

این دو برادر، همه تصنیفات شیخ الطائفه أبو جعفر محمد بن حسن طوسی علیه السلام را بروی قرائت کرده‌اند. منتجب‌الدین گفته است:

در جلد «اجازات» کتاب *بحار الأنوار* درج کرده است. محقق خبیر میرزا عبدالله افندی در کتاب *ریاض العلماء*، علامه رجالی میرزا محمد اردبیلی در *جامع الرواة*، محدث نوری در *خاتمة المستدرک*، آیت‌الله مامقانی در *تنقیح المقال* و... از کتاب او بهره‌مند شده‌اند و از آن در آثارشان استفاده کرده‌اند. این کتاب نخستین بار، در ضمن کتاب *بحار الأنوار* بیست و پنج جلدی، در جلد بیست و پنجم چاپ سنگی به چاپ رسید و در چاپ جدید، در جلد یکصد و پنجم قرار گرفت. سپس در سال ۱۴۰۴ قمری به صورت مستقل با تحقیق آقای سید عبدالعزیز طباطبایی به چاپ رسید. تحقیق این کتاب در ضمن ارزشمندی و سودمندی، ناقص است و محقق محترم فرصت تکمیل آن را نیافت. مرحوم محدث ارموی (۱۲۸۳-۱۳۵۸ ش) در سال ۱۳۴۲ شمسی تحقیق این کتاب را به عنوان پایان‌نامه دکتری در علوم منقول دانشگاه تهران، به انجام رساند. این رساله به همت کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی و با تصحیح آقای محمد سمایی به چاپ رسید.

۱. *الفهرست* (منتجب‌الدین)، ص ۳۱.

۲. نک: شماره‌های ۳، ۴، ۵۵، ۷۲، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۱۸۷، ۱۹۵، ۲۲۸، ۳۰۲، ۵۰۱، ۵۲۸.

آنان روایاتی را نقل کرده‌اند و کتاب‌های مفصل و مختصری در حوزه اعتقادات به زبان فارسی و عربی نگاشته‌اند. پدرم شیخ موفق الدین عبیدالله بن حسن از ایشان برای من روایت کرده است.^۱

۳. شیخ بابویه بن سعد بن محمد بن حسن بن علی بن بابویه

وی از محدثان و دانشمندان خاندان بابویه به شمار می‌رود. او از مشایخ حدیثی و پسرعموی شیخ منتجب الدین بود. منتجب الدین در فهرست خود در حق او گفته می‌گوید: وی از فقیهان درستکار و مقربان نیکوکردار بود و از شاگردان نیای ما شمس الاسلام حسکا بود که بروی حدیث می‌خواند. او کتابی نیکو در اصول و فروع به نام *الصراف المستقیم* داشته است.^۲

۴. شمس الاسلام حسن بن حسین بن حسن بن علی بن حسین بن بابویه

از دیگر دانشمندان خاندان بابویه، حسن بابویه (۵۱۲ق) است. او ساکن ری بود و به حسکای بابویه شهرت داشت. وی جد شیخ منتجب الدین است. منتجب الدین او را با عبارت «الشیخ الامام الجد شمس الاسلام الحسن بن الحسين بن بابويه القمي، نزيل الري المدعو حسكا» معرفی کرده و با عناوینی چون فقیه و ثقه، وجه وی را ستوده است. وی پیشوای شیعه و فقیهی موثق بود که تمام مصنفات شیخ طوسی را در نجف بر آن بزرگوار خوانده و نیز تألیفات شیخ سلار بن عبدالعزیز و ابن البراج را بر آن دو فقیه قرائت کرده است. او دارای در فقه و علوم دیگر، تألیفاتی دارد. کتاب *العبادات* در فقه، کتاب *الاعمال الصالحة* و کتاب *سیر الانبیاء والائمة* از تألیفات اوست. منتجب الدین، کتاب‌های نام برده را از طریق پدرش روایت کرده است.^۳

۵، ۶، ۷. ابوعبدالله الحسین بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی و ابوالقاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بابویه و ابو عبدالله الحسین بن الحسن بن الحسین بن علی بن بابویه

شیخ منتجب الدین بابویه او و پسر و نوه‌اش را در یک جا توصیف کرده و آنها را فقیه و صالح خوانده است:

۱. همان، ص ۲۳، رقم ۳ و ۴.

۲. همان، ص ۴۲.

۳. همان، ص ۴۶، رقم ۷۲.

الشیخ ابو عبدالله الحسین بن موسی بن بابویه القمی وابنه الشیخ ثقة الدین الحسن، و ابنه الحسین، فقهاء صلحاء.^۱

۸. ابوالمعالی سعد بن الحسن بن الحسین بن بابویه

وی نیز از پسران ثقة الدین حسن بوده و از فقیهان پرهیزکار و ثقه زمان خود به شمار می رفته است.^۲ منتجب الدین بابویه در فهرست خود او را چنین ستوده و توثیق کرده است:

الشیخ ابوالمعالی سعد بن الحسن بن الحسین بن بابویه، فقیه، صالح، ثقه.^۳

۹. شیرزاد بن محمد بن محمد بن بابویه

شیخ منتجب الدین بابویه نام او را در فهرست آورده و او را فقیه و صالح خوانده است.^۴

۱۰. موفق الدین ابوالقاسم عیدالله بن حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی

بن بابویه

وی در ری اقامت داشت و فقیهی موثق و مورد اعتماد بود و همه مؤلفات پدرش شمس الاسلام حسکا و همه آثار شیخ طوسی و سلار و ابن البراج و... را بروی خوانده است. وی پدر منتجب الدین بابویه است. شیخ منتجب الدین در وصف پدرش گفت:

الشیخ الوالد موفق الدین ابوالقاسم عیدالله بن الحسین بن بابویه القمی، ساکن ری، فقیه، ثقة من اصحابنا، بر پدرش فقیه عصر، الشیخ الامام شمس الاسلام حسکا بن بابویه، همه آن چه را که به صورت سماع و قرائت از مشایخ خود فرا گرفته بود قرائت کرد. مشایخ او عبارت اند از شیخ ابوجعفر طوسی، شیخ سلار و شیخ ابن البراج و سید حمزه، رحمهم الله.^۵

۱۱. نجم الدین ابوالحسن علی بن محمد بن الحسن بن الحسین بن بابویه قمی

شیخ منتجب الدین، نام شیخ نجم الدین را ذکر کرده و او را فقیه فاضل خوانده است.^۶

۱۲. مختار بن محمد بن مختار بن بابویه

شیخ منتجب الدین در فهرست خود، از وی یاد کرده و او را شیخ فقیه و زاهد و واعظ

۱. همان، ص ۴۷ و ۴۸، رقم ۷۵ - ۷۷.

۲. مصادقة الاخوان، ص ۲۵، رقم ۱۰.

۳. الفهرست (منتجب الدین)، ص ۶۹، رقم ۱۸۷.

۴. همان، ص ۷۰، رقم ۱۹۵.

۵. همان، ص ۷۷، رقم ۲۲۸.

۶. همان، ص ۹۱، رقم ۳۰۲.

دانسته است.^۱ محققان کتاب *الهدایة فی الاصول والفروع* او را در شمار افراد مورد تردید از خاندان بابویه آورده‌اند.^۲

۱۳. ابوالمفاخر هبة الله بن حسن بن حسین بن بابویه

منتجب‌الدین در *الفهرست* خود نام شیخ ابوالمفاخر هبة الله بن حسن بن حسین بن بابویه را ذکر کرده و او را فقیه صالح خوانده است.^۳ هبة الله یا هبة الدین فرزند ثقة الدین حسن بن ابی عبدالله حسین است. در *فهرست آل بابویه*، به نقل از منتجب‌الدین او را معرفی کرده‌اند.^۴

نتیجه

۱. در میان فهرست‌های سه‌گانه قرن پنجم، *فهرست نجاشی*، هم در کمیت - یعنی تعداد معرفی‌شدگان از خاندان بابویه - و هم در کیفیت و حجم اطلاعات مربوط به آل بابویه، از دو فهرست دیگر پیشی گرفته است. اما ابن ندیم و طوسی به معرفی نویسنده نامی خاندان بابویه ابوعبدالله حسین بن علی بن بابویه نپرداخته‌اند.

۲. هدف از تألیف دو فهرست *منتجب‌الدین* و *معالم العلماء*، تکمیل *الفهرست* شیخ طوسی است و نویسندگان خود به این مطلب تصریح می‌کنند. هر دو نویسنده با یک هدف این کار را انجام داده‌اند؛ با این تفاوت که *معالم العلماء* بیشتر به روش شیخ طوسی وفادار بوده است.

۳. هیچ‌کدام از نویسندگان این دو فهرست، از یکدیگر نام نبرده‌اند؛ ولی ابن شهر آشوب ترجمه‌ای از خود را نیز در *معالم العلماء*، ذیل شماره ۷۹۱ آورده و تألیفات خود تا آن زمان برشمرده است.^۵ اما منتجب‌الدین خود را به صورت مستقل ترجمه نکرده است. شاید بتوان گفت نه تنها این دو بزرگوار از کتاب یکدیگر بی‌خبر بودند، بلکه از وجود یکدیگر به عنوان نویسندگان شیعی آگاهی نداشتند.

۴. ابن شهر آشوب در *معالم العلماء* نه تنها برخی از دانشمندان و نویسندگان آل بابویه که

۱. همان، ص ۱۸۹، رقم ۵۰۱.

۲. *الهدایة فی الاصول والفروع*، ص ۴۵.

۳. همان، ص ۱۳۰، رقم ۵۲۸.

۴. *فهرست آل بابویه*، ملحق اول، ص ۶۱، رقم ۱۸.

۵. *معالم العلماء*، ص ۱۱۹.

پس از عصر شیخ طوسی می‌زیستند را معرفی نکرده، بلکه نامی از برخی از هم‌عصران، به‌ویژه شاگردان شیخ طوسی نیز به میان نیاورده است؛ افرادی مانند ابوطالب اسحاق بن محمد و ابوابراهیم اسماعیل بن محمد، دو برادری که دیگر فهرست نویسان و تراجم‌نگاران، آنان را از شاگردان شیخ طوسی و از نویسندگان کتاب‌های متعدد دانسته‌اند.

۵. *معالم العلماء* تنها دو تن از آل بابویه را شناسانده و *فهرست منتجب‌الدین* ۱۳ نفر را معرفی کرده است. گذشته از تعداد واقعی دانشیان خاندان بابویه و نیز تعداد کسانی که در فهرست‌ها و اسناد روایات، نام و نشانی از آنها به دست می‌آید، باید دانست که از فهرست‌های موجود، *الفهرست منتجب‌الدین*، بیشترین تعداد از دانشمندان خاندان بابویه را به ما شناسانده است.

کتاب نامه

- تهذیب المقال فی تنقیح کتاب رجال النجاشی، سید محمد علی ابطحی، قم، ابن المؤلف، چاپ دوم، ۱۴۱۷ق.
- رجال الطوسی، ابوجعفر محمد بن حسن شیخ طوسی، تحقیق: جواد قیومی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.
- رجال النجاشی (فهرست اسماء مصنفی الشیعة)، ابوالعباس احمد بن علی النجاشی الکوفی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۱۶ق.
- الرعاية فی علم الدراية، زین الدین بن علی عاملی (شهید ثانی)، تحقیق: عبدالحسین محمد علی بقال، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.
- ریاض العلماء وریاض الفضلاء، میرزا عبدالله افندی، تحقیق: سید احمد حسینی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- الغیبة، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، تحقیق: عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم، مؤسسه معارف اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
- فهرست آل بابویه و علماء البحرین، سلیمان ماحوزی بحرانی، تحقیق: سید احمد حسینی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
- الفهرست (فهرست متعجب الدین)، منتجب الدین علی بن بابویه رازی، تحقیق: سیدجلال الدین محدث ارموی و محمد سمای حائری، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، چاپ اول، ۱۳۶۶ش.
- الفهرست، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، تحقیق: جواد قیومی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۷ق.
- الفهرست فی اخبار العلماء المصنفین، محمد بن اسحاق ابن الندیم، تحقیق: رضا تجدد، بی جا، بی نا، چاپ اول، ۱۳۵۰ش.
- مستدرکات اعیان الشیعة، حسن امین، بیروت، دارالتعارف، چاپ دوم، ۱۹۹۷م.
- مصادقة الاخوان، محمد بن علی بن حسین بن بابویه، تحقیق و ترجمه: محمد مشکوة، با مقدمه سعید نفیسی، تهران، انتشارات مفید، ۱۳۶۶ق.
- معالم العلماء، ابوعبدالله محمد علی بن شهر آشوب مازندرانی، تحقیق: محمدصادق آل بحر العلوم، نجف، حیدریه، چاپ دوم، ۱۳۸۰ق.

- مناقب آل ابی طالب، ابو عبدالله محمد علی بن شہر آشوب مازندرانی، نجف، حیدری، چاپ اول، ۱۳۷۶ق.
- الهدایۃ فی الاصول والفروع، محمد بن علی بن حسین بن بابویہ (شیخ صدوق)، تحقیق: مؤسسہ امام ہادی علیہ السلام، قم، مؤسسہ امام ہادی علیہ السلام، چاپ اول، ۱۴۱۸ق.